

УДК 113: 165. 742

К.І. КАРПЕНКО (доктор філософських наук, професор кафедри філософії)

Харківський національний медичний університет

gez.2007@mail.ru

ОНТОЛОГІЧНА СТРАТЕГІЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ М. ФУКО

У статті розглядається онтологічна стратегія дискурс-аналізу М. Фуко. Зазначається, що останнім часом дослідження онтологічного ставлення людського буття до самого себе стає більш важливим, ніж дослідження його ставлення до фізичного Всесвіту. Проблематика життя і людини змінила структуру класичної метафізики.

онтологія, дискурс, стратегія, буття, сутність, життя, генеалогія, квазінатуралізм

Драматизувавши питання про онтологічне ставлення людського буття до самого себе, наша доба спонукає сучасних філософів визнати, що в умовах, коли людське буття стало головним джерелом глобальних загроз, дослідження онтологічного ставлення цього буття до самого себе стає більш важливим, ніж дослідження його ставлення до фізичного Всесвіту. Дискурс-аналіз М. Фуко переконливо репрезентує дану тенденцію та перспективи її розгортання, а тому **основною метою** запропонованої статті є розгляд дискурс-аналізу М. Фуко не лише як сукупності онтологічних практик, а як онтологічну стратегію.

Стан розробки проблеми. Дана проблематика знайшла відображення в працях В.Візгіна, А. Зотова, О. Соболя та інших філософів. В. Візгін акцентував ідею генеалогічного проекту М. Фуко на основі онтології. А. Зотов та О. Соболя проаналізували методологію дискурсивних практик у контексті онтологічної проблематики. Отже, видається доцільним зосередити увагу також на дискурс-аналізі як онтологічній стратегії.

Постановка проблеми. Сутність людського буття європейською метафізикою, починаючи з Платона, осмислювалася як онтологічна константа. Ця сутність уявлялась не підвладною ані часу, ані поза-антропним типам буття, ані самому антропному буттю. Оскільки ставлення людського буття до самого себе повинно відповідати вічній і незмінній сутності цього буття, остільки воно не може бути плюральним. Воно - незмінне й не підвладне часу. Тому для метафізичного мислення, яке базувалося на сформульованих вище припущеннях про природу людського буття, завдання полягало у тому, аби виявити онтологічну зумовленість ставлення людського буття до себе і якщо воно не відповідає сутності людського буття, то відновити цю відповідність. Жоден метафізик не назвав би практику подібного відновлення відповідності словосполученням «етика турботи про себе».

Що ж стосується Фуко, то він це робить. Він різко негативно налаштований по відношенню до філософій суб'єкта, до феноменології,

трансценденталізму взагалі, бо бачить в них загрозу для «реальності дискурсу», через який і реалізується «етика турботи про себе». «Одним із способів стерти реальність дискурсу, - говорить Фуко, - є тема основоположного суб'єкта» [5, с. 76]. Основоположному суб'єкту ставиться в обов'язок безпосередньо своїми намірами вдихати життя в порожні форми мови. Саме він, пробиваючись крізь густину і інертність порожніх речей, знов знаходить – в інтуїції – те значення, яке було, виявляється, в них вкладено. Аналогічну роль, на думку Фуко, відіграють теми початкового досвіду та універсального посередництва. Це означає, що у Фуко є апіорна інтуїція того, що ж таке реальність насправді. Така напередзадана інтуїція і є початковою онтологічною установкою, характеристики якої несумісні з онтологією класичного раціоналізму, феноменології й трансцендентальної філософії.

Результати дослідження. Отже основні відмінності онтологічної стратегії М. Фуко пов'язані з відмежуванням від традиційної філософії суб'єкта. На думку філософа, вона відводить від реальності життя, оскільки не помічає її трепетної, трагічної імпульсно-вольової, дисконтинуальної природи. Фуко вважає, що сучасним історичним дослідженням відповідає не класична філософія суб'єкта, а філософія життя у дусі Ніцше. Фуко підкреслює, що «тиск біологічного на історичне протягом тисячоліть був надто сильним» [6, с.246] й далі продовжує: «Якщо можна назвати «біо-історією» ті тиски, завдяки яким рух життя та процеси історії інтерферують один з одним, тоді слід було б говорити про «біо-політику», щоб позначити те, що вносить життя та його механізми у сферу явних розрахунків й визначає владу-знання як фактор перетворення людського життя...» [6, с. 248]. Біда колишніх істориків, на думку Фуко, в тому, що вони не могли позбутися передумови, ніби історія має якусь всеутворюючу основу - кінець кінцем, суб'єкта історії. «Саме безперервна історія, - пише Фуко, - служить необхідним корелятом основоположної функції суб'єкта ... Перетворюючи історичний аналіз на дискурс безперервності, а людську свідомість - в початковий пункт становлення і практики, ми стикаємося з двома сторонами однієї і тієї ж системи мислення. Час, що усвідомлений в межах загальності й революцій, ніколи не був нічим іншим, як моментом свідомості» [3, с.15]. Як і Ніцше, він пов'язує свою філософію з сучасною йому наукою. Тому до загальних для нього і Ніцше онтологічних характеристик додаються нові (регулярність, трансформація, серія). Опис світу дискурсу як діонісійської стихії недвозначно указує на те, що в основі генеалогічного проекту Фуко лежить якраз ніцшеанська філософія життя з відповідними онтологічними передумовами. Проте починаючи з «Волі до знання» (1976), у Фуко намічається певний розрив з натуралізмом. Фуко поступово звільнявся від тієї натуралістичної онтології (наприклад, в трактуванні безумства як діонісійської стихії), яка за «владою з її насиллями й хитруваннями» знаходить самі речі в їх первозданному житті: за стінами лікарні — спонтанність безумства, позаду системи кримінального права - благородний жар правопорушення, під сексуальною забороною - свіжість бажання.

Тлумаченням історичного часу як буття у Фуко - це, навпаки, антинатуралістична за своєю інтенцією онтологія. Він її визначає як «онтологію теперішнього часу», «нас самих», як «історичну» і «критичну». По суті справи, тут йдеться про своєрідну історичну антропологічну онтологію людини як суб'єкта і об'єкта своєї власної зміни. Критицизм цієї онтології направлений на пошук «простору конкретної свободи», тобто зони можливої самозміни людини, яку Фуко мислить не глобальною, а локальною та специфічною. Історія тут перестає служити антропології. Тепер вона може поставити своєю задачею не реконструювати людину, а описати суспільство, до якого людина «належить». Людський суб'єкт тут не є початковою необумовленою даністю; його дії в світі й ті значення, які він вносить в цей світ, обумовлені системою соціальних детермінацій.

Основне поняття такої онтології - поняття досвіду. Зокрема, особливо важливою виявляється категорія «граничного досвіду», функція якого полягає в тому, щоб виводити людину за її власні межі, відкриваючи можливість її самотрансгресії. Саме відсутність подібної концепції досвіду у феноменології примусила Фуко відмовитися від неї на користь Ніцше. Характерно, що разом з подібним поняттям досвіду в полі історичної онтології потрапляє й автономний суб'єкт. Свобода як мета в критичній онтології теперішнього часу відкидається далеко уперед, відкриваючи простір для подібної роботи. Тим самим генеалогічний проект Фуко набуває форми критичного обслуговування практик самотворення і самозміни людини. Історична онтологія нас самих і є таке обслуговування. У фокусі онтології опиняється людина як автономний суб'єкт і як суб'єкт свободи, що реалізує її через критику в теорії й практиці. Зміст термінології «етики турботи самоті про себе» стає зрозумілішим, якщо врахувати те, що стратегічна мета її автора полягає в тому, аби переорієнтувати увагу філософів з гайдеггерівського розгляду речей на дослідження «самостей», котрі з часом трансформуються в суб'єкти.

Діонісійському стихійному життю натуралістичної онтології в цій онтології відповідає «філософське життя», або «етос», тобто сам концепт життя виявляється істотним чином зміщеним. Турбота про себе як різновид «влади самоті над собою» спричиняє, крім всього іншого, ще й апріорне підтвердження висновку про обмеженість етичної екзистенції. Роз'яснюючи цей момент, Фуко пише, що філософія - це виклик усьому феномену влади на будь-якому рівні й у будь-якій формі, в якій влада виявляє себе - політичній, економічній, сексуальній, інституціональній тощо. Ця критична функція філософії виникає безпосередньо з імперативу Сократа - піклуйся про себе, тобто укорінюй себе у свободі, використовуючи владу самоті. Фуко нагадує, що «в Апології Сократ представ перед своїми суддями саме як вчитель піклування про себе: бог доручив йому нагадати людям, що вони повинні піклуватися про себе, не про багатства і почесні, але про самих себе, про свою душу» [5, с. 52]. Заклик «піклуйся про себе» став імперативом багатьох відмінних одна від одної доктрин; він став способом дії, манерою поведінки, пройняв різні стилі життя, оформився в численні процедури,

практики, розпорядження, які усвідомлювали, розвивали, удосконалювали й викладали.

Не дивлячись на відмінність між двома типами онтологічної свідомості, між ними, що важливо підкреслити, зберігається й певна спадковість. Критична історична онтологія точно так, як і натуралістична (через посередництво відповідної генеалогії), використовує уявлення про випадковість, матеріальність, дискретність. Так, наприклад, Фуко говорить про критичне запитання сучасності, котре полягає у виявленні особливого, випадкового і довільного в тому, що визнається універсальним, необхідним, обов'язковим. Це - типова генеалогічна процедура, і підставою для неї може виступати квазінатуралістична онтологія. Проте не дивлячись на збереження деяких загальних моментів, пафос цієї історичної онтології істотно інший, ніж в онтології натуралістичного типу. На думку В. Візгіна, межі генеалогічного проекту Фуко «визначаються його передумовами - онтологічними і світоглядними. Це, по-перше, антиплатонізм ніцшеанського типу, а по-друге, приналежність його до традиції «школи підозри» (вираз Поля Рікера, який розглядав Маркса, Фрейда і Ніцше як одну інтелектуальну формацію). У Фуко на відміну від Ніцше категорія підозри в її прямому епістемологічному значенні не тематизована, чого, проте, не можна сказати про антиплатонізм з його характерною критикою ідеальної необхідності й стійких значень, які вносять безперервність в буття» [1, с. 108].

Хоча в своїх роботах Фуко і не тематизує проблему підозри як епістемологічної установки, проте він говорить про неї як про істотну характеристику «ефективної історії». На протигагу від традиційної історії ідей, говорить Фуко, «ефективна історія» направляє свій погляд на найближче - на тіло, нервову систему, живлення і травлення, на енергетику; вона шукає різного роду занепади життєвої сили, а якщо й розглядає високі епохи історії, то з обернутою на них підозрою. У першому томі «Історії сексуальності» Фуко описує владу, що переплеснулася за межі будь-яких дисциплінарних інститутів і пронизує все суспільство й всі види відносин між людьми, включаючи найближчі й найінтимніші. Влада, котра спирається на знання в своєму прагненні до ефективності, - це особлива система влади, «влада над живим». Фуко нагадує перш за все, що протягом довгих століть, що передували епосі Просвітництва та буржуазних революцій, відмінною рисою права суверена було право на життя і смерть його підданих. Точніше, це було право на те, щоб убити або залишити жити.

Так, суверен міг позбавити підданого життя, якщо той вийде з покори і наважиться загрозувати життю суверена. Право суверена означало право узяти у підданого все що завгодно: майно, час, тіло і, нарешті, саме його життя. Але в класичну епоху Захід пережив глибоку трансформацію подібних механізмів влади. Відбирання у підданих того, що їм належить, перестало бути головною формою здійснення влади. Зате сформувалася велика кількість інших форм: спонука, підтримка, контроль, нагляд, управління і організація. Право відібрати у підданого життя змінилося різноманітними формами управління його життям і життям соціального тіла

взагалі [див.: 5, с.238-241]. Влада стала знаходити свою легітимність в забезпеченні ефективного функціонування соціального тіла у всьому різноманітті його життєвих функцій. Якщо раніше право на смерть підданого захищало життя суверена, то тепер воно стало оборотною стороною права соціального тіла на захист свого життя, його підтримку й розвиток. Фуко звертає увагу на те, що ніколи раніше війни не були такими кривавими, як з початку з XIX в., і навіть з урахуванням всіх пропорцій ніколи раніше ніякі режими не влаштовували подібних винищувань власного населення. Але це жахливе право на смерть виступає тепер як доповнення влади, яка здійснює позитивне управління життям, розпоряджається нею, підсилює і примножує, контролюючи й регулюючи її.

Військовий принцип: убити, щоб вижити, - стає принципом відносин між державами. Але при цьому, як підкреслює Фуко, йдеться про життя не в юридичному, а в біологічному значенні: влада тепер розташовується на рівні життя, біологічного виду, раси і популяції. Оборотною стороною цього виявляється те, що геноцид, тобто винищування чужої популяції заради збереження, виживання своєї, стає мрією багатьох урядів Нового часу. Наочний симптом зміни характеру влади в кінці XVIII в. - ставлення до смертної страти. Протягом довгого часу страта була, разом з війною, однією з основних форм реалізації права суверена: вона була відповіддю на замах на його особу, закон або волю. Поступово, у міру того як війни ставали все більш масовими і кривавими, на ешафотах позбавлялося життя все менше і менше людей. Одна і та ж причина обумовлювала й перше, й друге.

Насправді, оскільки влада взяла на себе функцію управління життям, сама внутрішня логіка її існування, а зовсім не поява гуманних відчуттів, все більш утрудняла застосування смертної страти. Для такої влади страта була одночасно межею і внутрішньою суперечністю. Влада як би розписується в тому, що вона нездатна зробити дане людське тіло керованим. Тому підставою для страти стає не жахливість самого злочину, а небезпека особи для суспільства. На законних підставах вбивають того, хто становить для інших пряму біологічну небезпеку. Поступово відмирають ритуали і церемонії, якими обставлялася колись страта, вона перестає бути публічною. В той же час Фуко звертає увагу, що в XIX в. самогубство виявляється однією з перших тем, що потрапили в поле соціологічного аналізу. Невипадково саме це явище стало об'єктом здивування суспільства, в якому політична влада прийняла на себе задачу управління життям. Влада над життям почала розвиватися з XVII в. в двох основних формах, утворюючих мовби два полюси влади, між якими розташовується ціла сіть проміжних форм. Перший полюс - влада над тілом як машиною: його дресирування, використання його сил і здібностей, збільшення його корисності і керованості, включення в системи контролю. Для цього розвивається ціла система різних дисциплінарних інститутів - школи, коледжі, казарми, майстерні. У зв'язку з цією системою інститутів складаються певні системи знань про людину, які характеризуються Фуко як «політична анатомія людського тіла».

Другий полюс влади над живим утворюють форми, що складаються пізніше, до середини XVIII в. Це влада над тілом і пов'язаними з ним біологічними процесами: розмноженням, народженням і смертю, що виражається в показниках здоров'я, тривалості життя й т. ін. В цій сфері влада здійснюється у вигляді регулюючого контролю: біополітика популяції.

Право суверена позбавити підданого життя замінюється, на погляд Фуко, адміністрацією тіла і обачливим управлінням життям. Така влада над живим розглядається як необхідний елемент розвитку капіталізму. Адже останній не міг би затвердитися без включення тіл в систему виробництва й пристосування поведінки популяції до економічних процесів. Проте влада над живим вимагає більшого: зміцнення тіл і збільшення популяції одночасно із збільшенням їх корисності й керованості. Для цього і потрібне вироблення нових методів і прийомів влади, придатних для управління силами, здібностями і схильностями. Такі механізми і форми вироблялися в самих різних суспільних інститутах, будь то сім'я, армія, школа, поліція, медичні установи [див.: 5, с.246-250].

Висновки. Таким чином, незаперечне значення дискурс-аналізу виявляється в його можливостях критицизму, обернутого на адресу сучасної цивілізації, що зробила його здійсненим. Це - квазінатуралізм спонтанно діючого переплетення анонімних практик з їх стратегіями, дискурсу з його правилами. Становлення системи влади над життям мало ряд істотних наслідків як для соціального життя, так і для вивчення людини.

По-перше, воно визначило істотні зміни в науковому дискурсі про життя: проблематика життя і людини змінила структуру класичної метафізики. По-друге, воно привело до появи всебічних й розгалужених технологій влади, які охоплюють все, що стосується тіла: здоров'я, прийоми годування і догляду за немовлятами, умови життя і ін. По-третє, воно привело до постійного посилення ролі норм за рахунок законів. Влада, що узяла під свій контроль процеси життя, потребує механізмів безперервної дії, тобто механізмів регулюючих і корегуючих. Для цього вже не підходять механізми законів і покарань (аж до страти) за їх порушення. Влада над живим управляє, розподіляючи живе в просторі цінності й корисності.

Отже, дискурс-аналіз Мішеля Фуко вписується в традицію цивілізаційного критицизму, осмислює ставлення людського буття до самого себе, а тому репрезентує онтологічну стратегію.

Перспективи подальших наукових досліджень онтологічної стратегії дискурс-аналізу М. Фуко можна пов'язати з підозрою, з якою він ставиться до просвітницької критики й секуляризованої свідомості, що вбили Бога й створили загрозу Homo sapiens, Людині розумній як суверенному суб'єкту наочного буття. «Дискурс, - зазначає він, - це не життя, у нього інший час, ніж у нас; в ньому ви не примиряєтеся зі смертю. Можливо, що ви поховаєте Бога під вагою всього того, що говорите, але не думайте, що зі сказаного ви зумієте створити людину, якій вдалося б проіснувати довше, ніж Йому» [3, с. 207]. А тому багатьом дослідникам творчості М. Фуко не випадковим здається зникнення у Фуко (до останніх Карпенко К.І., 2012

томів «Історії сексуальності») людини як суверенної опори теоретичного конструювання виявляється пов'язаним з її онтологічним зникненням в прокламованій Ніцше «надлюдині» [див.: 1, с. 100]. Отже, визначення онтологічних засад «надлюдини» зумовлює наступні наукові стратегії.

Список літератури

1. Визгин В. Генеалогический проект Мишеля Фуко: онтологические основания / В. Визгин // Мишель Фуко и Россия: Сб. статей / Под ред. О. Хархордина. — СПб.; М.: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад, 2001. — С. 96-138.

2. Зотов А.Ф. М.Фуко и его «онтология дискурса» / А.Ф.Зотов // Зотов А.Ф. Современная западная философия: Учебн. – М.: Высшюшк., 2001. – С.639-675.

3. Соболь О. М. Проблема свободы у постметафізичному дискурсі // Практична філософія. – 2001. - №1. – С. 19-38.

4. Фуко М. Археология знания [пер. Бр. Левченко] / М. Фуко. — К.: Ника-Центр, 1996.— 208 с.— (Серия "ОПЕРА АПАРТА"; Вып. 1).

5. Фуко М. История безумия в классическую эпоху [пер. И.К. Стаф] / М. Фуко. – Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. -576

6. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы ранних лет [пер. С. Табачниковой] / М. Фуко.- М.: Касталь, 1996. – 448 с.

7. Фуко М. История сексуальности-3: Забота о себе [пер. Т.Н. Трофимовой и О.И. Хомя] / М. Фуко. – К.: Дух и литера; Грунт; М.: Рефл. бук., 1998. – 288 с. (Astrum Sapientiale).

Надійшла до редакції 27.01.2012

Е.И.КАРПЕНКО

Харьковский национальный медицинский университет

ОНТОЛОГИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ М. ФУКО

В статье рассматривается онтологическая стратегия дискурс-анализа М. Фуко. Отмечается, что в последнее время исследование онтологического отношения человеческого бытия к самому себе становится более важным, чем исследование его отношения к физической Вселенной. Проблематика жизни и человека изменила структуру классической метафизики.

онтология, дискурс, стратегия, бытие, сущность, жизнь, генеалогия, квазинатурализм.

K. KARPENKO

Kharkov National Medical University

ONTOLOGICAL STRATEGY OF DISCOURSE-ANALYSIS OF M. FOUCAULT

In the article ontological strategy of discourse-analysis of Foucault is considered. It is marked, that last time the research of ontological relation of human existence to itself becomes major, than research of his attitude toward physical Universe. Problematization of life and man changed the structure of classic metaphysics.

ontology, discourse, strategy, being, essence, life, genealogy, quasi-naturalism.